

‘Ik heb geen talent voor verwantschap’

Vrouwelijke reisliteratuur opnieuw bekeken aan de hand van Wie goed bedoelt van Ellen Ombre

Ellen Ombre (Paramaribo, 1948) schreef verhalenbundels – *Maalstroom* (1992), *Vrouw Vreemd* (1994), *Valse verlangens* (2000) –, het reisverslag *Wie goed bedoelt* (1996) en publiceerde in 2004 haar eerste roman, *Negerjood in moederland*. Centraal in Ombres werk staan de ervaringen, zelfbeelden, verlangens en teleurstellingen van hen die migreerden naar Nederland, een land dat volgens de auteur haar koloniale verleden misvat. Ombre, die sinds haar dertiende in Nederland woont, brengt in haar werk postkoloniale ervaringen, gekenmerkt door slavernij, migratie en racisme, van een vrouwelijk subject tot uitdrukking. Haar werk heeft een sterk autobiografische inslag en laat zien dat literatuur een krachtig en subtiel medium kan zijn voor het zoeken naar zelfdefinities.

In dit artikel lees ik het verslag van Ombres reis naar Benin, *Wie goed bedoelt*, als de literaire beschrijving van een vrouwelijke postkoloniale ervaring. Zoals zal blijken, zijn het zich verwant voelen aan meerdere culturen en het uiten van anti-imperialistische kritiek kenmerkend voor deze beschreven ervaring. Bovendien zal ik aantonen hoe de meervoudige culturele loyaliteiten van het vrouwelijk subject soms tot spanningen kunnen leiden. Ik zal met name het dilemma belichten tussen enerzijds de geuite anti-imperialistische kritiek en anderzijds de medeplichtigheid van het vrouwelijk subject aan het westerse toerisme.

Aan de hand van deze analyse beschouw ik Ombres reisverslag als een metafictioneel

commentaar op de gangbare feministische benadering van reisliteratuur geschreven door vrouwen. Deze benadering bekijkt de vrouwelijke reisliteratuur vanuit een verschilperspectief, dat stelt dat vrouwen wezenlijk anders reizen dan mannen en dat een herwaardering van de vrouwelijke eigenheid geboden is. Deze benadering lijkt bevestigd te worden door de populaire uitgaven van specifiek vrouwelijke reisliteratuur. Uitgevers zien ‘de vrouwelijke reisliteratuur’ als een winstgevend product. Verschildenken leidt echter maar al te vaak tot categoriaal denken in termen van mannelijk en vrouwelijk. Zoals blijkt uit mijn analyse van *Wie goed bedoelt* doet de gangbare feministische benadering van vrouwelijke reisliteratuur geen recht aan de postkoloniale reisliteratuur door vrouwen. Daarom pleit *Wie goed bedoelt* voor onderlinge solidariteit en respect voor verscheidenheid, in plaats van een benauwend denken in hokjes. Vanuit dit perspectief blijkt de noodzaak voor herschrijving van de geschiedenis van de vrouwelijke reisliteratuur, die tot op heden vanuit een verschilperspectief is opgetekend.

‘Echte vrouwen reizen anders’?

Sinds de koloniale expedities en ontdekkingsreizen in de zestiende eeuw is het genre van de reisliteratuur onlosmakelijk verbonden met een autobiografische ik-verteller die zich op onbekend terrein begeeft (Bassnett, 2002, p.225). Deze ik-verteller en hoofdpersoon is

meestal roekeloos, avontuurlijk en heldhaftig. Er bestaat met andere woorden een tendens om de hoofdpersoon in reisliteratuur 'mannelijke' eigenschappen toe te dichten. De onbekende oorden waarheen gereisd wordt, worden vaak beschreven als object van verlangen in klassiek 'vrouwelijke' termen, zoals passiviteit en schoonheid.¹

Sinds de jaren zeventig hebben feministische literatuurwetenschappers in Engeland en Amerika een aanzienlijk aantal reisteksten met een vrouwelijke ik-verteller/reiziger onder het stof vandaan gehaald. Vergeten negentiende-eeuwse reisteksten van vrouwen werden herontdekt en heruitgegeven, bijvoorbeeld van Freya Stark, Isabella Bird, Mary Kingsley en Mary French-Sheldon. De laatste jaren zijn talloze bloemlezingen en kritische werken over Britse Victoriaanse vrouwelijke reisauteurs verschenen (Lawrence, 1994; Jedanski, 1995; Morgan, 1996; McEwan, 2000). Deze werken stellen de vraag of vrouwelijke reisverhalen verschillen van die van mannen, en of de reis(literatuur) inherent verbonden is met genderconstructies. Wie deze vrouwelijke reisverhalen bezielt, moet constateren dat de dominante zienswijze op de reisliteratuur als een mannelijk genre niet klopt.

Aanvankelijk stelden feministen dat negentiende-eeuwse vrouwen inderdaad anders reizen dan mannen. Hun reis zou geen avontuur, maar eerder een ontsnapping zijn aan de beperkingen die zij als vrouw ervaren in het patriarchale thuisland. Vrouwelijke reizigers zouden dieper kunnen doordringen tot vreemde culturen, aangezien zij minder veroveringsdrang zouden vertonen. Hun schrijf-

stijl zou persoonlijker zijn dan de stijl van hun mannelijke collega's (Robinson, 1990; McEwan, 2000).

Ook in Nederland, waar de laatste jaren een groeiende aandacht bestaat voor het vrouwelijk reisgenre, lijkt men het standpunt te onderschrijven dat vrouwelijke reisliteratuur fundamenteel anders is dan de reisverhalen geschreven door mannen. Bij Terra Incognita verscheen onlangs *Het is geen kolonie, het is een wereld* (2003), een literatuurhistorische bloemlezing van zeven Nederlandse vrouwelijke reisauteurs over Indië, gedurende de periode van 1852 tot 1912.² De door Darja de Wever geschreven inleiding is paradigmatisch voor deze benadering van vrouwen en reisliteratuur. De Wever kondigt de zeven auteurs in de bloemlezing als volgt aan: 'Zonder omhaal kan gesteld worden dat hier sprake is van een nieuwe groep reisschrijvers, aangezien hun verhalen niet behoren tot de [...] hiervoor besproken soorten reisbeschrijvingen [door mannen, SDM]' (De Wever, 2003, 15-16). Zoals De Wever vermeldt, zien kritische beschouwingen over de Indische reisliteratuur zoals Peter van Zonnevelds *Album van Insulinde* (1995), de Indische reisverhalen geschreven door vrouwen volledig over het hoofd. Daarom wil *Het is geen kolonie, het is een wereld* speciale aandacht en waardering vragen voor de Indische reisverhalen van vrouwen. De aankondiging dat het gaat om 'een nieuwe groep reisschrijvers' suggereert dat De Wever beaamt dat de vrouwelijke reisliteratuur verschilt van door mannen geschreven reisbeschrijvingen van Indië.

Zo wordt de indruk gewekt dat er een aparte vrouwelijke reistraditie bestaat met een eigen stijl. De Wever stelt verder dat de vorm van mannelijke en vrouwelijke reisverhalen verschilt. Dit verschil wordt veroorzaakt door de verschillende reiservaringen van beide seksen:

In tegenstelling tot hun mannelijke collega's, wier reismotieven voortkwamen uit zakelijke of politieke overwegingen van een opdrachtgever (meestal de overheid), was dat niet het geval bij de genoemde reisschrijfsters. Wellicht heeft die 'onafhankelijke status' bijgedragen aan de persoonlijke en openhartige toon die een aantal reisverhalen kenmerkt (De Wever, 2003, 17).

Hoewel het moeilijk te ontkennen valt dat de dominante reisliteratuurgeschiedenis geen ruimte biedt aan de talloze reisverhalen geschreven door vrouwen, toch betekent dat nog niet dat we kunnen spreken van een aparte vrouwelijke reistraditie die fundamenteel verschilt van de mannelijke. In het Angelsaksische onderzoeksveld van de reisliteratuur hebben feministische wetenschappers zoals Sara Mills en Susan Bassnett inmiddels een aantal problemen benoemd die kleven aan de veronderstelling dat er een aparte vrouwelijke traditie van de reisliteratuur bestaat (Mills, 1991; Bassnett, 2002). Zij merkten op dat dit idee steunt op de essentialistische veronderstelling dat er generaliserende uitspraken gedaan kunnen worden over *alle* reizende vrouwen, alsof vrouwelijkheid de verschillen tussen vrouwen onderling uitvlakt. Het lijkt mij inderdaad betwistbaar dat de reiservaring en de schrijfstijl van de suffragette Aletta Jacobs te vergelijken is met die van schrijfster Augusta de Wit, enkel op basis van het feit dat beide vrouwen niet in opdracht van de overheid reisden.

Het idee van een vrouwelijke reisliteratuur zou weleens vooral in stand gehouden kunnen worden omdat er een markt voor blijkt te zijn (Holland & Huggan, 2000, p.113). In Nederland blijkt het marketingsucces van de vrouwelijke

reisliteratuur uit populaire verzameledities met uitsluitend vrouwelijke teksten. Er verschenen bijvoorbeeld een aantal Nederlandstalige bloemlezingen van het werk van vrouwelijke reizigers. Boudewijn Richel verzamelde uit het Engels vertaalde negentiende-eeuwse vrouwelijke reisliteratuur in het werk met de suggestieve titel *Echte vrouwen reizen anders* (1999). Al eerder werd het boek van Wolf Kielich vertaald, *Vrouwen op ontdekkingsreis* (1986). Rudi Wester verzamelde het werk van hedendaagse reisauteurs, zoals Ellen Ombre, Aya Zikken, Lieve Joris, en Renate Dorrestein in een tweedelige serie met de titel *Rusteloze vrouwen* (1994-1995).

Tenslotte verscheen er de laatste jaren een groot aantal reisboeken geschreven door zogenaamde vrouwelijke migrantenauteurs, zoals *Muggen mensen olifanten* (1995) van Marion Bloem, *De weg naar het noorden* (2001) van Naima El Bezaz en *Wie goed bedoelt* (1996) van Ellen Ombre. Deze reisverhalen nodigen uit om de vraag hoe vrouwelijke reisverhalen verschillen van die geschreven door mannen op complexere wijze te beantwoorden. De ervaring van reizende vrouwen die in eigen land als allochtoon worden beschouwd, kan immers danig verschillen van die van witte westerse vrouwen. In deze reisverhalen zijn de genderaspecten van het (schrijven over) reizen namelijk onlosmakelijk verbonden met andere cruciale aspecten, zoals cultuur, racisme en migratie (Ponzanesi, 1999). De ervaringen van reizende allochtone vrouwen dwingen ons niet enkel na te denken over hoe vrouwen schrijven over reizen, maar ook hoe de reisverhalen van allochtone vrouwen verschillen van die van westerse vrouwen.

Hierbij is het van belang te bedenken dat dominante benaderingen de reisliteratuur niet enkel beschouwen als een mannelijk, maar ook als een westers genre. Westerse noties zoals bewegingsvrijheid, avontuur en ontdekking worden immers geassocieerd met het reizen. Vanwege haar functie en bloei tijdens de koloniale periode wordt de reisliteratuur

beschouwd als een koloniaal discours dat Europese normen bevestigt en uitdraagt. Ten tijde van het kolonialisme verkondigden zowel westerse mannen als vrouwen die reisden koloniale standpunten (Mills, 1991). De gedachte dat zowel westerse vrouwen als mannen reisden met een koloniale bril ondergraft de veronderstelling dat de vrouwelijke reistraditie geheel los staat van de mannelijke. Bovendien strookt het idee van een westerse traditie van vrouwelijke reisliteratuur niet met de reiservaringen van allochtonen of (voormalig) gekoloniseerde subjecten. Uit de analyse van Ellen Ombres *Wie goed bedoelt* zal blijken dat de representatie van de vrouwelijke postkoloniale ervaring het monolithische idee van een vrouwelijke reisliteratuur herdefinieert.

Meervoudige culturele loyaliteiten

'Ik heb geen roots, ik heb benen.'

(Interview met Alida Neslo, *Een, De zevende dag*, 25 september 2005)

Wie goed bedoelt beschrijft de reis van een Surinaams-Nederlandse vrouw uit Nederland naar Benin. Aan deze reis zijn een aantal trajecten voorafgegaan. De protagonist, met dezelfde naam als de auteur, stamt af van een slavin uit Afrika, die onder dwang naar Suriname werd gebracht. Benin was het land van herkomst van deze slavin. Hierdoor kan Ellen Ombre zich – althans gedeeltelijk – met Benin vereenzelvigen. Anders dan in de conventionele opvatting van de reisliteratuur is het bereisde gebied in *Wie goed bedoelt* dus geen totaal onbekend terrein voor de reiziger. Benin betekent voor haar geen bron van avontuur of een mogelijkheid tot ontdekking. Bovendien vertrekt Ombre niet van een plaats die zij eenduidig als 'thuis' kan benoemen. Zij is geboren in Suriname en is pas op latere leeftijd in Nederland gaan wonen. Hierdoor beschouwt zij Nederland niet als haar land van herkomst. Met andere woorden, de plaats van vertrek en aankomst vallen in *Wie goed bedoelt*

niet samen met de traditionele betekenis van deze cruciale elementen in de plotstructuur van het reisgenre. Nederland is niet Ombres 'thuis' en Benin is niet geheel 'vreemd'. In *Wie goed bedoelt* wordt de impliciete reisstructuur tussen 'thuis' en 'in het buitenland', en tussen 'vertrouwd' en 'vreemd' geherdefinieerd.

Benin zet de reiziger aan om een zoektocht naar verwantschap te beginnen vanwege haar gedeeltelijke identificatie met het gebied waar een van haar voorouders vandaan kwam. Volgens sommige feministische critici wordt het vrouwelijke reisgenre soms gebruikt als een medium tot zelfexpressie voor het vrouwelijke subject (Mills, 1991; Bassnett, 2002). Deze vrouwelijke zelf-expressie krijgt in *Wie goed bedoelt* een uitgesproken cultuurspecifieke invulling. De eerdere trajecten uit haar familie- en levensgeschiedenis, van Afrika naar Suriname en van Suriname naar Nederland, zijn van invloed op Ombres zoektocht naar zelfexpressie. Hiervan getuigen de lange passages van zelfreflectie en herinnering van de reiziger, waarmee de observaties van de omringende omgeving vermengd zijn. Een voorbeeld:

Hoe bestaat het, vroeg ik me voortdurend af, dat ik ben die ik ben: geboren in een land dat nu één van de armste ter wereld is, dat ik woon in een van 's werelds rijkste landen en in Benin vertoef en godvergeten gebieden passeer waar het bestaan zich beperkt tot overleven. Het was alsof ik een rugtas met loodzware bagage uit het verleden meotorste. Ik fladderde van heden naar verleden en weer terug. Het lukte me niet het tijdsverloop te overzien en ik wilde dat ik het vermogen had om de reis, het verblijf, de hele onderneming in een chronologische orde te vervolgen (p.127).

De geschiedenis van deze reiziger, haar 'rugtas met loodzware bagage uit het verleden' speelde zich af op drie verschillende continenten. Het belang van deze herinneringen aan het verleden bevestigt het idee dat culturele identiteit

retrospectief van aard is (Braidotti, 1994, p.13). Aan de hand van herinneringen kan Ombre zich identificeren met meerdere 'thuis'-plaatsen tegelijkertijd, wat soms de nodige tegenstrijdigheden en verwarring met zich meebrengt. Het Benin dat zij liefelijk ontmoet, doet haar gedachten afdwalen naar hoe het land is geweest in de tijd van de slavernij of het herinnert haar aan het Suriname waarin zij opgroeide. Ombre bevindt zich daarom niet alleen tussen meervoudige thuisplaatsen, maar ook tussen heden en verschillende verleden tijden.

Het belang dat we moeten hechten aan Ombres existentiële hoedanigheid tussen meervoudige lokaliteiten en culturele loyaliteiten in, wordt gesuggereerd door de uitvoerige beschrijving van haar zeereis naar Benin. Activiteiten zoals het zoeken naar een schip, het eindeloze wachten op het vertrek van het Italiaanse vrachtschip *Repubblica de Genova*, het inschepen en Ombres uiteindelijke verblijf aan boord, zijn activiteiten die uitvoerig beschreven worden. Zij verklaart haar onconventionele keuze om per vrachtschip te reizen uit vlieg angst, al bekent ze ook 'haar liefde voor vrachtreizen en scheepsreizen' (p.25). De transatlantische zeereis beslaat een groot deel van het reisverslag en blijft ook een aanzienlijke rol spelen in het verslag over de uiteindelijke bestemming Benin.

Ombre vaart als enige passagier op een Italiaans vrachtschip. Het schip voert afval uit het Westen – oude auto's en koelkasten – af naar West-Afrika. Als enige vrouw op een schip met een mannelijke bemanning ervaart zij enige nadelen die verbonden zijn met haar vrouw-zijn. Zij bedenkt zich dat haar positie kwetsbaar is, maar besluit dat de sociale controle van de mannen onderling voldoende bescherming zal bieden (p.51). Toch is zij meermaals het onderwerp van onwelkome mannelijke aandacht. Wanneer een Senegalese scheepsagent aan boord van het schip komt, ontstaat naar aanleiding van Ombres paspoort een mannelijk onderonsje. Schertsend vechten de mannen over wie van hen 'de verantwoordelijkheid'

(p.57) over Ombre heeft. Hoewel dit voorval van mannen die wedijveren om de positie van beschermheer grappig bedoeld is, wijst het ook op een mentaliteit die relatief weinig bewegingsruimte voor vrouwen biedt. Ondanks hun schertsende toon stellen de mannen beperkingen aan de vrijheid van Ombre als reizende vrouw. Deze beperkte bewegingsruimte plaatst vraagtekens bij het traditionele idee dat reizen geassocieerd wordt met vrijheid.

Het grootste deel van de zeereis brengt Ombre vrijwillig in afzondering door in haar kajuit. Afgezien van een oppervlakkig contact met de steward Salvatore en de kapitein, houdt ze zich afzijdig en heeft ze geen last van nadelen verbonden aan haar sekse. De voldoening die de reiziger in afzondering op het schip ervaart, is erg opvallend:

Er kwam een voldoening over me in mijn afgesloten hut, een vredig welbehagen haast. Ik dreef voort op de beweeglijkheid van het schip, het trillen van de machines, het ruisen van het water langs de romp. Ik reisde niet maar verbleef, beschermd in een schemertoestand. Er kwam geen enkele krachtinspanning aan te pas, alleen maar troostende ontspanning, niets werd van me geëist en niets verwacht, en de tijd verstreek (p.54).

Ombres activiteit beperkt zich in dit fragment tot het minimum. Zij drijft voort en verblijft, zonder krachtinspanning. Het schip daarentegen beweegt, trilt en ruist. De activiteit van het schip lijkt de reiziger volkomen tot ontspanning te brengen; er komt een voldoening over haar, een vredig welbehagen. Druk van buitenaf, zoals tijd, eisen of verwachtingen, dringt zich niet aan haar op. Deze beschrijving suggereert haast een baarmoederlijke ervaring. Ombre voelt zich getroost en beschermd in deze situatie, die omschreven wordt als 'de schemertoestand'.

Wanneer het schip even een tussenstop maakt in Dakar en Ombre doelloos door de

chaotische straten loopt, krijgt ze al gauw heimwee naar haar hut, '[...] naar de bescherming van het schip. Was ik gehospitaliseerd geraakt?'(p.58). Aangekomen in de haven van Cotonou in Benin, staat Ombre 'ontheemd aan de kade' en heeft ze heimwee naar 'de veiligheid' van haar scheepshut (p.66). De scheepshut wordt geassocieerd met noties die traditioneel met een thuis worden verbonden, zoals bescherming en veiligheid. Wanneer Ombre het schip noodgedwongen moet verlaten, voelt zij heimwee en is zij ontheemd. Met andere woorden, terwijl *Wie goed bedoelt* inzet als een zoektocht van de reiziger naar mogelijke verwantschappen, ervaart de reiziger het grootste thuisgevoel in de scheepshut van het vrachtschip op de Atlantische Oceaan. Op zoek naar het land waar haar voormoeder vandaan kwam, vindt ze de meeste veiligheid in het schip, dat haast als een baarmoeder wordt afgebeeld, het ultieme moederland.

Deze hoedanigheid op zee is kenmerkend voor de meervoudige culturele verwantschappen die Ombre ervaart. Met Afrikaanse voorouders, geboren in Suriname en wonend in Nederland, overbrugt haar culturele identiteit drie continenten. Met andere woorden, als het product van de transatlantische mensenhandel, 'vloeit' de culturele identiteit van Ombre ergens tussen de drie continenten in, net zoals de Atlantische Oceaan. Ombre werkt de thematiek van de zeereis ook uit in haar verhalenbundel *Maalstroom* (1992). Dit boek bevat twee korte verhalen, 'Bootreis naar Valparaiso' en 'Met de *Saramacca* terug naar Suriname', die het verblijf op zee ook voorstellen als een ruimte waar culturen elkaar makkelijker raken dan tijdens het

dagelijkse leven op het vasteland. Deze ruimtelijke beschrijving van het verblijf op zee symboliseert Ombres meervoudige culturele identiteiten. Dit 'thuis'gevoel op zee onderscheidt Ellen Ombre van andere Afro-Europese en Afro-Amerikaanse 'rootsreizigers' die zij ontmoet in Benin en Nederland. Ombre reist weliswaar naar het land van haar voormoeder, en is in die zin zelf een rootsreiziger, maar zij heeft geen begrip voor dit soort reizigers, die op zoektocht zijn naar hun wortels. Haar kritiek is gericht tegen de nostalgische toe-eigening van Afrikaanse voorouders en het lot van de slavernij aan de hand waarvan deze reizigers hun zelfbeeld creëren. Babacar, bijvoorbeeld, een Beninse migrant die Ombre in Nederland ontmoet voor haar vertrek, 'vond behagen in het onderhouden van de mythe van de magische Afrikaan. Zijn voorouderlijke bescherming was het hoogste goed' (p.30). Ook in een interview met Xandra Schutte in *De Groene Amsterdammer* (1996) betreurt Ombre dat sommige mensen zich vastklampen aan hun 'roots als laatste strohalm'. De kritiek op deze rootszoekende reizigers is te begrijpen vanuit Ombres 'thuisgevoel', gesymboliseerd door de voldoening die zij ervaart op het schip, 'beschermd in een schemertoestand'. Afro-Amerikanen en Afro-Europeanen zoals Babacar verlangen naar de zekerheid van een anker. Dit is echter een 'vals verlangen', om het uit te drukken met de titel van een gelijknamige verhalenbundel van Ombre (2000). Zij ketenen hun identiteit vast aan een anker dat is uitgeworpen naar een nostalgisch verleden van Afrikaanse roots. Zij ontnemen hun zelfwaarde aan een zelfgecreëerde mythe.

Tijdens ontmoetingen merkt Ombre dat

mensen haar steeds proberen vast te snoeren aan een anker. Steeds zoekt zij dan 'de schemertoestand' op. Nu eens wordt Ombre ingedeeld in een hokje volgens fysionomie: In de haven van Dakar is ze volgens een Senegalese man die ze ontmoet 'een van ons'. Ombre reageert: 'Dat nu eens "een van ons", als het zo uitkomt, en dan weer eens van een ander, die annexatiedrift, vervult mij met weerzin, in Europa en ook hier in Afrika' (p.57). Dan weer wordt Ombre gecategoriseerd volgens haar westerse achtergrond. Wanneer de witte katholieke arts haar meldt dat Afrikanen 'een andere pijndrempel dan wij' hebben, denkt Ombre: 'Spreek voor jezelf, dacht ik, jouw wij-gevoel is het mijne niet [...]' (p.8). Voortdurend peilen mensen haar culturele loyaliteiten, maar steeds weigert Ombre een eenduidig etiket te

aanvaarden. Ombre verwerpt eenduidige culturele identiteitscategorieën en geeft zo vorm aan haar eigen meervoudige verwantschappen.

De anti-imperialistische kritiek

De meervoudige culturele verwantschappen van Ombre spruiten voort uit de trajecten die haar voorouders en zichzelf hebben afgelegd. Deze trajecten werden ondernomen in de context van het Nederlands kolonialisme, om precies te zijn de deelname van de Nederlanden aan de slavernij. Van 1635 tot 1792 nam de West Indische Compagnie deel aan de slavenvaart. Nadat ze het land op de Engelsen hadden veroverd, richtten de Nederlanders de particuliere kolonie Suriname op. Suriname werd vanaf 1667 een afzetgebied voor slaven. Er werden aanvankelijk voornamelijk suiker-, kof-

fie- en tabakplantages gevestigd. Ondernemers kochten stukken grond om die te bewerken. Er was voortdurend behoefte aan arbeidskrachten die op de plantages konden werken.³ Op het totaal van ongeveer 10 miljoen mensen dat in de periode van rond 1500 tot circa 1850 door Europeanen uit Afrika naar de koloniën werd gebracht, bedraagt het Nederlandse aandeel ongeveer 5% (Emmer, 2000).

Vandaar dat de persoonlijke identiteit en de familiegeschiedenis van Ellen Ombre rechtstreeks de stempel draagt van de koloniale geschiedenis:

Ooit was een deel van mijn voorouders onder mensonwaardige omstandigheden tot de transatlantische oversteek van de Slavenkust naar Suriname gedwongen. Meer dan dertig jaar geleden, toen mijn familie besloot zich in Nederland te vestigen, stak ik een wereldzee over, van Zuid-Amerika naar Europa. Nu wilde ik uit Amsterdam varen naar West-Afrikaanse havens, Dakar, Freetown, Monrovia, Abidjan, Tema, Lome, naar Cotonou in Benin, langs de derde zijde van de befaamde handelsdriehoek, de route van de legendarische West-Indische Compagnie. Mijn traject zou de figuur van de oude handelsroute compleet maken. Gaandeweg kreeg deze bijkomstigheid betekenis voor mijn reis (pp.28-29).

Ombres reis van Amsterdam naar Benin is een herhaling van de handelsroute van de Nederlandse zeevaarders in dienst van de West Indische Compagnie. Tegelijkertijd keert ze vanuit Nederland, het koloniale centrum, terug naar het land van herkomst van een van haar voorouders, naar de plaats waar die het koloniale traject onder dwang aanving. Ombre reist in de voetstappen van de Nederlandse zeevaarders, maar vanuit haar postkoloniale ervaring bekijkt ze de geschiedenis van de koloniale handelsroute en haar nasleep met een kritische blik.

Zoals Elleke Boehmer (1995) en Carole Boyce Davies (1997) opmerkten, is anti-impe-

rialistische kritiek vaak te vinden in (in hun geval Engelstalige) literatuur van auteurs die banden hebben met de voormalige koloniën of door naar het westen geëmigreerde auteurs uit de voormalige koloniale gebieden. De meer-voudige culturele verwantschappen die de beschreven ervaringen van postkoloniale individuen kenmerkt, blijkt aanleiding te geven om bepaalde definities en concepten die in de westerse traditie geworteld zijn, in twijfel te trekken. Hierboven werd al besproken hoe Ombre het idee van een thuis als een nationale of culturele identificatie herdefinieert, en welke gevolgen deze herdefiniëring heeft voor de conventionele plotstructuur van het reis-genre tussen 'thuis' en 'in den vreemde'. Bovendien komt het vaak voor in het werk van postkoloniale auteurs dat het schrijven over hun eigen ervaring leidt tot het bevragen van de officiële koloniale geschiedenis en de nasleep van die geschiedenis tot op vandaag (Davies, 1997, p.100).

In *Wie goed bedoelt* leiden Ombres observaties van Benin dikwijls tot een reeks cynisch geformuleerde anti-imperialistische uitweidingen. Zo stelt Ombre vast dat er vandaag de dag ongelijke machtsrelaties bestaan tussen wit en zwart, die zijn ontstaan door de transatlantische mensenhandel: 'De transatlantische mensenhandel legde de fundamenteën voor een systeem dat zwart aan blank onderwierp en dat voortwoekert in het wereldwijde rassenvraagstuk. De Nieuwe Wereld werd in kleurlagen opgebouwd' (p.30). Als resultaat van dit historisch ingebed systeem van ongelijkheid, zo ondervindt Ombre, zijn Afrikanen afhankelijk van westerse historische kennis over zichzelf en hun geschiedenis.

Zo valt het Ombre op in Benin dat sommige Afrikanen de slavernijgeschiedenis niet goed kennen. Tijdens een bezoek aan het De Souza-museum, een oud Portugees fort, raakt Ombre danig aangeslagen, denkend aan het lot van de weggevoerde slavin Dorothea Ombre. De gids, die zich niet realiseert dat Ombres persoonlijke familieverleden haar aangesla-

genheid teweegbrengt, probeert het tragische lot van de slaven te relativiseren: 'U moet niet vergeten dat het de inferieuren waren, krijsgesvangenen, criminelen, misbare personen, die wij indertijd aan de Portugezen en Hollanders verkochten' (p.105). Ombre is woedend en schaamt zich voor de gids, 'die zijn eigen geschiedenis niet kende, en die zich kennelijk nooit had afgevraagd wat het aandeel van de West-Afrikaanse koningshuizen is geweest in de mensenhandel' (p.107).

Uit Ombres plaatsvervangende schaamte over het gebrek aan historische kennis van de Beninse gids blijkt haar ambivalente verwantschap met de plaatselijke bevolking in Benin. Enerzijds creëert de schaamte een tegenstelling tussen de reiziger, die zich bewust is van het gebrek aan historische kennis van de Beninse gids en de gids zelf, die zich er niet van bewust is. Anderzijds duidt Ombres gevoel van plaatsvervangende schaamte op het feit dat zij zich, vanwege haar Afrikaanse banden, het gebrek aan historische kennis van de gids persoonlijk aantrekt. Deze persoonlijke affilatie met Afrikanen blijkt verder uit het feit dat Ombres zoektocht naar verwantschap verbonden is met een zoektocht naar kennis over de geschiedenis vanuit niet-westers perspectief. Ze citeert de Surinaamse Granmans uit het reisverhaal van Sylvia de Groot, *De Surinaamse Granmans in Afrika. Vier grootopperhoofden bezoeken het land van hun voorouders*: 'om te weten te komen wat het begin van onze geschiedenis is: hoe is het mogelijk dat onze voorouders van hier konden worden weggevoerd als slaaf...' (De Groot, 1974).

Ombres poging om tot historische kennis te komen vanuit niet-westers perspectief, bestaat verder vooral uit kritische observaties van de hedendaagse relaties tussen het Westen en Benin. Zo neemt zij het fenomeen van de Nederlandse ontwikkelingshulp in Benin onder de loep. Ze stelt allereerst vast dat de transatlantische handelsroute nog steeds wordt bevaaren in het kader van de Nederlandse ontwikkelingshulp. In haar reconstructie van de politie-

ke geschiedenis van Benin beschrijft Ombre het 'post-' in postkoloniaal Benin als een vrijwel betekenisloos voorvoegsel. Sinds de afhankelijkheid van moederland Frankrijk in 1960 heersten tribale spanningen en marxistische repressie onder president Mathieu Kerekou. In 1990 werd Benin een politiek onafhankelijk democratie, maar een die volledig is overgeleverd aan buitenlandse ontwikkelingshulp. De bevindingen in Benin doen Ombre erg denken aan postkoloniaal Suriname. Ze herinnert zich ettelijke ontwikkelingsprojecten die aldaar ofwel mislukten ofwel enkel het Westen en de plaatselijke elite ten goede kwamen. Op basis van haar ervaringen en observaties besluit Ombre dat westers winstbejag de motor is voor de ontwikkelingshulp, wat rampzalige effecten heeft voor de voormalige koloniën.⁴ Om verschillende redenen beschouwt Ombre de Nederlandse ontwikkelingshulp als een voortzetting van de koloniale handel.

Uit de beschrijvingen van de Nederlandse ontwikkelingshulpers in Benin blijkt volgens Ombre dat de ontwikkelingshulp weinig te maken heeft met altruïsme. De ontwikkelingshulpers die zij ontmoet zijn onder het mom van goede bedoelingen uit op eigenbelang en materieel profijt. Zo ontmoet Ombre een landbouwkundige, Marc genaamd, die in het kader van zijn promotieonderzoek een pomp installeert in 'zijn onderzoeksdorp' Attotinga en de bewoners laat betalen voor water. Of Bouwe Jan van de Nederlandse delegatie van Eco-operation, die zijn status als 'opbouwwerker in een rijtjes-huis in een nieuwbouwwijk in Friesland' aanzienlijk ziet stijgen in Benin, waar de burgemeester achter hem aanloopt omdat hij over geld beschikt (p.142). Volgens Ombre 'leunden [zij] comfortabel op een lange traditie die begon bij koloniale die vervuld waren van civilisatiedrift, geestelijken op bekeringsmissie en altruïstische types die zich geroepen voelden de arme zwarten te helpen' (p.140).

Uit de institutionele opdeling van de Nederlandse ontwikkelingshulp blijkt volgens Ombre dat die steunt op een individualistische

instelling, die niet strookt met de altruïstische bedoelingen waarmee de ontwikkelingshulp doorgaans wordt geassocieerd. Bij de ontvangst van de brochures van de vier grote Nederlandse ontwikkelingsorganisaties – het katholieke Cebemo, het protestantse Icco, de humanistische Hivos en het neutrale Novib – concludeert Ombre ironisch: 'De vier grote organisaties werken niet graag samen, want levensbeschouwing schijnt bepalend te zijn bij het uitvoeren van ontwikkelingsprojecten' (p.101). De omslag van *Wie goed bedoelt* verbeeldt deze kritiek treffend. Een zwarte olifant draagt vier oranje klompen die in verschillende richtingen wijzen. Met andere woorden, het verschil in levensvisie van de vier Nederlandse ontwikkelingshulporganisaties lijkt onoverkomelijk om het gemeenschappelijke doel, de hulp aan Afrika, te verwezelijken.

Terwijl de koloniale openlijk konden pleiten dat zij Afrika moesten 'beschaven', merkt Ombre op dat de ontwikkelingswerkers in Benin een cultureel relativistische retoriek hanteren. 'Principes als gelijkwaardigheid, participatie en wederkerigheid vormen nu de kernelementen in het samenwerkingsverband tussen Nederland en Benin' (p.16), citeert Ombre het Platform voor Duurzame Ontwikkeling. Ook de milieugedachte en het feminisme worden door hen aangegrepen als hedendaagse beschavingsretoriek. Volgens Ombre bestaat er een spanning tussen de retoriek van 'goede bedoelingen' en de ontwikkelingspraktijk die zij aantreft in Benin, waarin de machtsverhoudingen tussen de witte westerlingen en de zwarte Afrikanen maar al te zichtbaar zijn. Ombres anti-imperialistische kritiek is dus vooral gericht tegen de Nederlandse ontwikkelingshulp, die zij als een vervolg van het kolonialisme beschouwt. Zij neemt zowel de institutionele organisatie, haar retoriek en de mentaliteit van de Nederlandse ontwikkelingshulpers kritisch onder de loep.

Westerse schuld en schaamte

Er treedt echter een spanning op de voorgrond tussen Ombres verwantschap met de voormali-

ge koloniën en die met het westen. Deze spanning komt tot uiting in Ombres poging om haar anti-imperialistische kritiek te rijmen met haar positie als westerse toerist in Benin. Hoewel zij Afro-Amerikaanse rootsreizigers en Nederlandse ontwikkelingshulpers aan hevige kritiek onderwerpt, reist Ombre naar Benin als een welgestelde westerling. Net als andere westerlingen boekt Ombre haar reis per vrachtschip via een Amsterdams reisbureau, gaat ze op begeleide safarireis in het Pendjari-park, geeft ze geld aan bedelaars en neemt ze een chauffeur in dienst. De superieure status tegenover de Beninse bevolking die zij hierdoor verkrijgt, doet haar niet erg verschillen van Nederlandse ontwikkelingshulpers. Bovendien compromitteert Ombre zich doordat ze onderdeel is van een westerse toerismesector, die openlijk gebaseerd is op het maken van westers profijt door middel van de toe-eigening van Afrika als exotische vakantiebestemming.

Door de opkomst van het massatoerisme na de Tweede Wereldoorlog, verloor het reizen veel van haar uitzonderlijke karakter. Vanaf toen kon iedereen bij wijze van spreken een reis maken en reisliteratuur schrijven. Door de enorme groei van toeristische faciliteiten is het vandaag vrijwel onmogelijk om waar ook ter wereld buiten een toeristisch uitgestippeld parcours te reizen. In reactie op de democratisering van het reizen proberen hedendaagse reisauteurs een uitzonderlijk of uniek cachet te geven aan hun reis. Ze kiezen bijvoorbeeld voor onconventionele bestemmingen of transportmiddelen. Denk bijvoorbeeld aan het verslag van een voettocht met paard in *Cameroon with Egbert* (1987) van Dervla Murphy, het verslag van een fietstocht door Europa in *The Wind in my Wheels* (1992) van Josie Dew of de reis rond de wereld zonder een cent op zak in *Letmestayforaday* (2003) van de Nederlander Ramon Stoppelenburg.

Bovendien proberen hedendaagse reisauteurs het unieke karakter van hun reis te benadrukken door zich te distantiëren van het toerisme. Volgens James Buzard creëren zij die

distantie aan de hand van 'een anti-toeristische binaire oppositie' tussen reizigers en toeristen (Buzard, 1993). Bekende reisschrijvers zoals Paul Theroux of Jonathan Raban zien zichzelf als 'reizigers', met een authentieke belangstelling voor het bezochte land, terwijl ze stellen dat 'toeristen' die interesse meestal niet, of niet zo uitgesproken, ontwikkelen. Het valt echter te betwijfelen of het onderscheid tussen reizigers en toeristen verder strekt dan het retorische. Aangezien hedendaagse reizigers – noodgedwongen – van het toeristische circuit gebruik maken, is het onderscheid in werkelijkheid niet zo scherp te trekken. Hierboven liet ik al zien dat Ombre zichzelf onderscheidt van Afro-Europese 'roots'-reizigers en van Nederlandse ontwikkelingshulpers door hen te bekritisieren. Tegelijkertijd is Ombre zelf een westerse toerist, en een roots-reiziger. Haar welgestelde positie biedt haar echter de mogelijkheden om naar Benin te reizen en om haar anti-imperialistische kritiek te uiten.

Ombre reflecteert op haar positie als westerse toerist. Op verschillende momenten drukt ze gevoelens van ongemakkelijkheid uit wanneer ze in een gunstigere positie verkeert dan de Beninezen die zij ontmoet. Wanneer ze bijvoorbeeld een chauffeur in dienst neemt, zegt ze: 'Ik voelde me beschaamd dat ik in een positie verkeerde die onderdanigheid bij een ander teweegbracht' (p.122). Op momenten dat Ombre onderdanigheid teweegbrengt bij de Beninezen, verschilt haar superieure situatie niet wezenlijk van de ontwikkelingshulpers wier status in Benin is gebonden aan het subsidiegeld waarover ze beschikken. Ombre toont zich bewust van de machtsstructuren waarin zij zich bevindt, en door haar uitlaten van schaamte over haar superieure positie in die structuren wordt in *Wie goed bedoelt* een onderscheid gecreëerd tussen Ombre en diegenen die zij bekritiseert. Ombres beschrijvingen van schaamte zijn op zulke momenten een teken van het spanningsveld tussen enerzijds de anti-imperialistische kritiek, en anderzijds

Ombres medeplichtigheid aan het herbevestigen van reeds bestaande machtsstructuren tussen het westen en zijn voormalige koloniën.

Zoals eerder aangetoond, poogt Ombre door een anti-imperialistische kritiek de weg vrij te maken voor een Afrikaans perspectief op de koloniale geschiedenis. Maar zij kan niet anders dan de anti-imperialistische kritiek halfhartig verkondigen, wegens haar affiliatie met het westen. Zo zegt Ombre: 'Ik zou schuldloos in Benin willen rondreizen. Ik kom uit het rijke Europa, heb de Beninezen niets te bieden, en blijf niet eens talent te hebben voor verwantschap. Wat ben ik ook voor een negerin?' (p.102). De plaatsvervangende schaamte die de reiziger voelde voor de Beninse gids die de Afrikaanse geschiedenis niet kende, maakt in dit fragment plaats voor zelfreflectie. Want Ombres situering 'beschermd in de schemertoestand' dwingt haar om meervoudige, maar steeds voorlopige verwantschappen aan te knopen.

Conclusie

In het voorgaande heb ik *Wie goed bedoelt* gelezen als een beschrijving van een vrouwelijke postkoloniale ervaring. Het was hierbij noodzakelijk om gender te benaderen als een dynamisch proces in wisselwerking met elementen zoals klasse, cultuur en etniciteit. De vrouwelijke postkoloniale ervaring blijkt gekenmerkt te worden door meervoudige culturele loyaliteiten, wat een spanning veroorzaakt tussen een anti-imperialistische kritiek enerzijds en een medeschuldigheid aan de westerse macht over de voormalige koloniën anderzijds.

De vrouwelijke postkoloniale ervaring in *Wie goed bedoelt* herdefinieert het idee dat de vrouwelijke geschiedenis van de reisliteratuur beschreven zou kunnen worden als een eenduidige vrouwelijke en/of westerse traditie. Ombres reis is een zoektocht naar vrouwelijke zelfexpressie. Deze zoektocht is problematisch door haar meervoudige culturele verwantschappen met Afrika, Suriname en Nederland. Als reizende vrouw wier familiegeschiedenis medebepaald is door de slavernij,

ervaart zij de associatie van reizen met bewegingsvrijheid als westers en mannelijk. Tegelijkertijd is het haar positie als westerse toerist die haar de mogelijkhedenvoorwaarden biedt om te reizen. Vanuit haar ervaring 'in de schemertoestand', bevraagt Ombre westerse noties zoals 'thuis' en 'in den vreemde', en plaatst zij kritische vragen bij de westerse koloniale geschiedenis en haar nasleep. Toch kan zij vanwege haar westerse verwantschap de anti-imperialistische kritiek niet op probleemloze wijze leveren. Kortom, al deze ambivalenties in Ombres reisverslag roepen op om zowel de dominante benadering van de westerse mannelijke reistraditie als de vrouwelijke traditie van de reisliteratuur vanuit een verschilperspectief te herzien. Deze benadering leidt er immers toe dat de onderlinge diversiteit in cultuur en klasse van reizende vrouwen over het hoofd wordt gezien.

Het laatste decennium verscheen een groot aantal publicaties door zogenaamde migranten-auteurs zowel in Nederland als in het buitenland. Het in dit artikel gesignaleerde probleem, vooral dat 'de vrouwelijke reisliteratuur' als succesvol product een monolithisch idee over deze literatuur ondersteunt, zou ook een bedreiging kunnen vormen voor de literatuur van vrouwelijke migranten (Huggan, 2001). We moeten er dus voor waken dat 'de vrouwelijke postkoloniale ervaring' een statische notie wordt, een anker waaraan het werk van vrouwelijke migrantenauteurs, zoals Ellen Ombre, zou worden vastgesnoerd. Immers, het beweeglijke, voorlopige en meervoudige karakter van deze literatuur is precies de kracht waarmee verankerde concepten en ideeën geworteld in het westen worden losgerukt.

Noten

1. Ook de woordenschat die werd gebruikt door ontdekkingsreizigers wijst op dit gegeven. Landschapsbeschrijvingen bijvoorbeeld zijn expliciet gendered. Voor meer hierover zie M.L. Pratt (1992). *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London & NY: Routledge.
2. Het betreft de volgende auteurs: Ida Pfeiffer, Augusta de Wit, Anna Weber-van Bosse, Marie van Zegelen, Carry van Bruggen, Aletta Jacobs en De-lilah.
3. www.kb.nl/dossiers/slavernij/slavernij.html
4. 'Daar was het komen en gaan van uitgezonden krachten, consulente, plannenmakers en experts die op termijn Suriname zouden helpen ontwikkelen. Maar van het tienjarenplan tot het laatste vijfjarenplan is vrijwel alles vastgelopen, in de kiem gesmoord of gaandeweg mislukt. Een groots plan werd uitgevoerd, het Brokopondo-plan. Er werd een stuwdam aangelegd die electriciteit moest leveren voor de productie van aluminium uit Bauxiet. Het was een Amerikaans project, dat voor financiers en voor enkele bevoorrechte plaatselijke politici en zakenlui lucratiever was dan voor Suriname.'(p.18)

Literatuur

- Bassnett, S. (2002). Travel Writing and Gender. In T. Youngs, Hulme P. (ed.) *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge: University Press.
- Bloem, M. (1995) *Muggen mensen olifanten. Reizen door een veranderende wereld*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Boehmer, E. (1995). *Colonial and Postcolonial Literature: Migrant Metaphors*. Oxford/New York: University Press.
- Braidotti, R. (1994). *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. New York: Columbia University Press.
- Buzard, J. (1993). *The Beaten Track. European Tourism, Literature and the Ways to 'Culture'. 1800-1918*. Oxford: Clarendon Press.
- Davies, C. B. (1997). Black British Women Writing the Anti-Imperialist Critique. G. Brinker-Gabler & S. Smith (eds.), *Writing New Identities. Gender, Nation and Immigration in Contemporary Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 100-117.
- Dew, J. (1992). *The Wind in my Wheels*. Little: Brown.

- El Bezaz, N. (2001). *De weg naar het noorden*. Amsterdam: Contact.
- Emmer, P.C. (2000). *De Nederlandse slavenhandel, 1500-1850*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Groot, S. de (1974). *Surinaamse granmans in Afrika: vier grootopperhoofden bezoeken het land van hun voorouders*. Utrecht: Spectrum.
- Holland, P. & G. Huggan (2000 [1989]). *Tourists with Typewriters. Critical Reflections on contemporary Travel Writing*. Ann Arbor: Michigan University Press.
- Huggan, G. (2001). *The Postcolonial Exotic: Marketing the Margins*. London: Routledge.
- Jedanski, D. (1995). *Images, Self-Images and the Perception of the Other. Women Travellers in the Malay Archipelago*. Hull: University Press.
- Kielich, W. (1986). *Vrouwen op ontdekkingsreis: Avonturiersters uit de negentiende eeuw*. Amsterdam: Elsevier.
- Lawrence, K.R. (1994). *Penelope Voyages. Women and Travel in the British Literary Tradition*. Ithaca: Cornell University Press.
- McEwan, C. (2000). *Gender, Geography and Empire: Victorian Women Travellers in East Africa*. Aldershot: Ashgate.
- Mills, S. (1991). *Discourses of Difference. An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*. London & New York: Routledge.
- Morgan, S. (1996). *Place Matters. Gendered Geography in Victorian Women's Travel Books about Southeast Asia*. New Jersey: Rutgers University Press.
- Murphy, D. (1987). *Cameroon with Egbert*. London: J. Murray Ltd. Publishers.
- Ombre, E. (1992). *Maalstroom*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Ombre, E. (1994). *Vrouw Vreemd*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Ombre, E. (1996). *Wie goed bedoelt*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Ombre, E. (2000). *Valse verlangens*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Ombre, E. (2004). *Negerjood in moederland*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Ponzanesi, S. (1999). *Paradoxes of Post-colonial Culture. Feminism and Diaspora in South-Asian and Afro-Italian Women's Narratives*. proefschrift. Utrecht.
- Pratt, M.L. (1992). *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London & NY: Routledge.
- Richel, B. (ed.) (1999). *Echte vrouwen reizen anders*. Amsterdam: Byblos.
- Robinson, J. (1990). *Wayward Women*. New York: Oxford University Press.
- Schutte, X. Een heel goede opvoeding. In *De Groene Amsterdammer*, 30 oktober 1996.
- Stoppelenburg, R. (2003). *Letmestayforaday*. Amsterdam: Nijgh & Van ditmar.
- Wester, R. (1994) *Rusteloze vrouwen. Reisverhalen van Nederlandse schrijfsters*. Amsterdam: Contact.
- Wester, R. (1995) *Rusteloze vrouwen '95. Reisverhalen van Nederlandse en Vlaamse schrijfsters*. Amsterdam: Contact.
- Wever, D. de (red.) (2003). *Het is geen kolonie, het is een wereld*. Amsterdam: Terra Incognita.
- Zonneveld, P. van, (1995). *Album van Insulinde. Beknopte geschiedenis van de Indisch-Nederlandse literatuur*. Amsterdam: AUP.

Beeldmateriaal

i Stockphoto